

Brunczel Balázs

Új institucionalizmus és normatív politikaelmélet¹

Vissza-visszatérő vitatéma a politikatudományban a diszciplína viszonya a normativitáshoz. Jóllehet széles körben elfogadottnak tekinthetjük azt az elképzelést, miszerint a politikatudománynak – hasonlóan minden más tudományhoz – objektivitásra és értékmentességre kell törekednie, ez az elvárás azonban messze nem problémamentes. Egyrészt olykor megfogalmazódik az az gondolat, hogy a leíró és az értékelő állítások elválasztása, vagyis az értékmentesség eszméje nem kivitelezhető teljes mértékben, másrészt pedig akadnak olyan kérdések, melyekben nem tűnik fenntarthatónak az az elvárás, miszerint tartózkodjunk az értékítéletektől. Hol azt vetik tehát a politikatudomány szemére, hogy deklarált szándéka ellenére valamilyen normatív álláspontot támogat, hol pedig azt, hogy tartózkodik a normatív kérdésekben való állásfoglalástól.

Tanulmányom témája a politikatudomány és az értékítéletek kapcsolata. E kérdéskört természetesen számos aspektusból lehetne tárgyalni, melyek számbavételére ehelyütt nincs mód. Írásomban arra a kérdésre fókuszálok, hogy mennyiben érinti a normativitás kérdését az a hangsúlyeltolódás a politikatudományon belül, amely az intézmények szerepének felértékelődésében, vagyis az új institucionalista irányzatok térnyerésében áll. E témaválasztást egyrészt az indokolja, hogy az értékítéletek meglétére vagy azok hiányára vonatkozó kritikák leginkább az angolszász politikatudományt az elmúlt évtizedekben domináló irányzatokkal, a behaviorizmussal és a racionális választások elméletével szemben fogalmazódtak meg. Az új institucionalista irányzatok pedig gyakran ezen elméletekkel szemben alakítják ki saját pozíciójukat, így adódik a kérdés, hogy mi újat képesek nyújtani az említett vitás kérdésekben. Másrészt pedig az új institucionalista „fordulattól” olykor vagy explicit módon a normatív politikaelmélet megújulását várják (Rothstein 2003: 142), vagy pedig olyan témák kerülnek középpontba – például az intézmények tervezése – melyekkel kapcsolatban rendszerint felmerül a leíró és az értékelő állítások kapcsolata (Goodin 1998: 34).

Az alábbiakban először röviden ismertetem a behaviorizmus és a racionális választások elmélete által dominált politikatudomány viszonyát a normativitáshoz. Ezután a domináns elméleteket ért kritikák közül emelem ki azokat az érveket, melyek a normativitás

¹ Jelen kutatás az OTKA 83577 számú pályázata és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

kérdéséhez kapcsolódnak. Jóllehet a két irányzatot ért kritikák folyamatosnak mondhatók, megfigyelhetők bizonyos csomópontok, amelyek a dominanciával szembeni egyfajta lázadásban öltönek testet. E lázadások remek alkalmat kínálnak arra, hogy összegezzék, összevessék és továbbgondolják a kritikai érveket. Célszerűnek tartottam tehát, ha a kritikák bemutatása során elsősorban a két legjelentősebb lázadás során felmerült érveket veszem sorra. Az érvek ismertetése után a harmadik fejezetben kritikailag elemzem a felhozott vádakat, megvizsgálva, hogy milyen érveket hoztak, vagy milyen érveket lehet felhozni azok ellenében. Nem az a célom, hogy eldöntsem a felmerült vitás kérdéseket, hanem hogy felvázoljam a politikatudomány és a normativitás kapcsolatát illetően felmerülő dilemmákat. Az ezt követő fejezetben pedig azt vizsgálom, hogy az új institucionalista elméletek mennyiben képesek előmozdítani e dilemmák megoldását.

1. A főáramú politikatudomány és az értékmentesség

Amennyiben a mai politikatudományt az értékmentesség és az értékelkötelezettség tekintetében kívánjuk vizsgálni, akkor kiindulópont mindenképpen az angolszász területen a második világháború utáni évtizedekben bekövetkezett irányváltás, megújulás kell, hogy szolgáljon, melynek során először az úgynevezett behaviorista forradalom ment végbe, majd pedig ezt kiegészítendő a racionális választások elmélete vert gyökeret. Az elsőt rendszerint az ötvenes, míg a másodikat a hetvenes-nyolcvanas évekre datálják, jóllehet mivel nem egy-egy esemény bekövetkezte vagy egyetlen mű megjelenése által jelzett korszakhatárról van szó, e datálás rejt némi önkényt magában.

A megújult politikatudomány egyik ismertetőjegye és célkitűzése az értékmentesség eszméje volt. Ennek hangsúlyozására azért volt szükség, mert e változást megelőzően a politikatudományt a normatív elemzések uralták. A korábbi, intézményközpontú politikatudomány nem csupán a politikai rendszerek, intézmények leírására törekedett, hanem értékelt is azokat az igazságosság és a legitimitás normatív szempontjai alapján, illetve az elemzések sokszor célul tűzték ki a lehető legjobb kormányformák feltárását (Peters 2005: 11). A második világháború után azonban egyre erősebbé vált annak igénye, hogy a politikatudomány modern értelemben vett tudománnyá váljon, s ez megkövetelte az értékmentességet. E követelmény jól illeszkedett a behaviorizmus módszertani alapvetéséhez, miszerint minden magyarázatnak az alapja és az ellenőrzésük végső kritériuma az emberek viselkedésére vonatkozó megfigyelések kell, hogy legyenek (Sanders 2010: 25). Ez az

empirikus, pozitivisták irányultság – elsősorban az alábbiakban még tárgyalandó kritikák szerint – eleve beszűkítette a vizsgálódások körét, amennyiben diszkreditált a legitim kérdésfelvetések köréből számos problémát, nem utolsósorban a fennálló intézmények kritikai értékelését. A racionális választások elmélete, jóllehet a behaviorizmustól eltérő gyökerekből ered,² jól kiegészítette azt, hiszen általánosítható iránymutatással szolgált az emberek viselkedéséről: az individuumok döntéseik során azt az alternatívát választják, amely a leginkább megfelel preferenciáiknak, vagyis haszonmaximalizálásra törekszenek (Dowding 2007: 261–262). A racionális választások elmélete szintén hallgat az értékítéletekről, mivel csak azt mondja meg, hogy ha valakinek ezek és ezek a preferenciái, akkor azok teljesülését ez és ez a választás fogja a leginkább szolgálni, de arról, hogy ezek a preferenciák helyesek-e, nem szól semmit.³

Nem csupán arról van szó, hogy e két irányzat bekerült a politikatudomány repertoárjába, hanem általánosnak mondható az a vélekedés, miszerint – legalábbis az angolszász politikatudományban – uralkodó elméletté váltak, háttérbe szorítva minden más megközelítést. Persze – ahogy azt mindjárt látni fogjuk – mindig is voltak, akik kritikával illették e két irányzatot, teljes kizárólagosságról tehát nem beszélhetünk. A vezető amerikai folyóiratok és az Amerikai Politikatudományi Társaság tisztségviselőit illetően azonban egyértelműen megfigyelhető a dominancia (Hindmoor 2010: 43).

2. Lázadások a főáram ellen

Jóllehet már e kezdetektől fogva beszélhetünk a behaviorizmus kritikájáról, s ennyiben e kritika folytonosnak is tekinthető,⁴ mégis léteznek időben behatárolható és konkrét eseményekhez köthető lázadások, melyek során mintegy vulkánszerűen tört felszínre a domináns elméletekkel szembeni elégedetlenség. Nyilván az efféle lázadások bekövetkezte

² Nevezetesen az emberi viselkedés közgazdasági modelljének az átvételéről van szó. Azt a gondolatot, miszerint a közgazdaságtan mintájára a politikatudományban is alkalmazható a racionálisan kalkuláló és az önmagát követő egyén modellje, Anthony Downs már az ötvenes években megfogalmazta (Downs 1957), de az elmélet inkább csak a hetvenes-nyolcvanas évekre vált meghatározóvá a politikatudományban.

³ Létezik a normativitás olyan jelentése, mely szerint a racionális választások elméletét tekinthetjük annak. Jon Elster így fogalmaz: „A racionális döntések elmélete mindenekelőtt egy normatív elmélet, ami arról ad felvilágosítást, hogy mit kell(ene) tennünk annak érdekében, hogy céljainkat a lehetséges legjobb módon érjük el. Arról azonban semmit sem árul el, hogy milyenek legyenek követendő céljaink.” (Elster 2000: 215). Tanulmányomban a normativitást ebben a második értelemben használom.

⁴ Így például már az ötvenes években élesen kritizálta a behaviorizmust C. Wright Mills, illetve Leo Strauss és tanítványai. Mills visszatérő hivatkozási alap az itt tárgyalt szerzők munkáiban, míg Strauss és a straussianusok bizonyos értelemben kilógnak a behaviorizmus kritikusaik sorából, akik túlnyomórészt baloldali, kritikai beállítódásúak.

tovább erősíti azt az állítást, miszerint létezik a fenti irányzatok dominanciája, hiszen a hegemonia – vagy legalábbis annak érzése – és az alternatívák ebből adódó elfojtottsága nélkül nem lenne szükség a kritikák robbanásszerű megjelenésére. Két ilyen lázadás tárgyalását tartom fontosnak tanulmányom témája szempontjából: az egyik Új Politikatudomány elnevezésű szekció és mozgalom zászlóbontása 1967-ben, a másik pedig az úgynevezett Peresztrojka Mozgalom 2000-ben.

Az első látványos támadás a főáramú politikatudomány elméleti főáramával szemben akkor következett be, amikor 1967-ben az Amerikai Politikatudományi Társaság (APSA) éves közgyűlésén megalakult a magát Új Politikatudománynak nevező szekció (Caucus for New Political Science, CNPS).⁵ A CNPS élesen kritizálta az APSA ragaszkodását az értékmentesség eszméjéhez, s arra szólította fel a szervezetet, hogy foglaljon állást a progresszív politika mellett, s tűzze zászlajára a kor aktuális politikai kérdéseinek a megtárgyalását, mint például a vietnami háború vagy a demokrácia „válsága”. Az APSA konferenciáinak a napirendjén akkoriban ugyanis nem szerepeltek ezek a témák, s ezt a hiányt a kritikusok nem csupán egy könnyen korrigálható döntés eredményének tudták be, hanem úgy vélték, annak mélyebb, elméleti és módszertani okai is vannak. A kritikák célkeresztjében ezért a politikatudomány domináns elméleti irányzatai álltak. Ez elsősorban a behaviorizmust jelentette, amit akkoriban két másik irányzat egészített ki, úgymint a rendszerelmélet és a pluralista demokrácielmélet.

A CNPS-hez köthető szerzők úgy gondolták, a behaviorizmuson alapuló elemzések olyan eredményeket szolgáltatnak, melyek a konzervatív nézeteket támogatják. Ezt az első hallásra talán furcsának tűnő vádat – hiszen a konzervatív gondolkodást épp az általános elméletek elutasítása jellemzi, márpedig a behaviorizmust épp ilyen státusszal igyekeztek felruházni – a politikai elkötelezettség egy közvetettebb értelmezésével igyekeztek alátámasztani. A behaviorista elemzések elsősorban nem az által támogatják a konzervativizmust, amit mondanak, hanem az által, amiről hallgatnak. Christian Bay például megkülönbözteti a politikai és a pszeudopolitikai cselekvéseket. Politikainak nevezi mindazt a tevékenységet, amely „az emberi szükségletek és igényen kielégítésének a feltételeit javítják vagy megóvják egy adott társadalomban, közösségben” (Bay 1967: 15). A pszeudopolitika alá ezzel szemben az tartozik, ami emlékeztet ugyan a politikai tevékenységre, viszont kizárólag a privát előnyök előmozdítására vonatkozik. A kettő a valóságban együtt jár, csak a szent lehet teljesen mentes a pszeudopolitikától, s minden pszeudopolitika tartalmaz

⁵ Mind a CNPS megalakulásának és működésének szervezeti kérdéseiről, mind pedig az új irányzat legfontosabb elméleti mondanivalójáról remek, bár kétségtelenül nem elfogulatlan áttekintést nyújt Barrow 2008.

valamilyen állásfoglalást a közjóra vonatkozóan. A problémát Bay így nem is abban látja, hogy a behavioristák a pszeudopolitikai viselkedést kutatják, hanem abban, hogy a viselkedésnek jóformán csak ezt az aspektusát elemzik, és azt a látszatot keltik, hogy a pszeudopolitika túlsúlya a demokratikus társadalom természetes, sőt kívánatos állapota.

A kritikák egy másik célpontja az egyensúly fogalma, amely leginkább a rendszerelmélet politikai alkalmazásának köszönhetően terjedt el. Talcott Parsons hatására, elsősorban David Easton munkássága nyomán a politikát rendszerként értelmezték. A rendszerekhez pedig általában az egyensúly és a stabilitás képzete társul. Egyrészt a forrongó hatvanas években némiképp valóságidegennek tűnt a nyugati demokráciák egyensúlyát és stabilitását kiinduló tételként kezelni, másrészt pedig e tézisek akaratlanul is implikálják azt az elgondolást, miszerint az egyensúly és a stabilitás megzavarása, vagyis lényegében azok a törekvések, melyek a fennálló *status quó*t kívánják megváltoztatni, ártalmasak a társadalomra nézve. A behaviorizmust kiegészítő rendszerelmélet és egyensúlyelmélet tehát tovább gerjesztették a főáramú politikatudományt konzervativizmussal vádoló kritikákat (Petras 1967).

A harmadik olyan elmélet, amelyre a kritikusok szerint nem igaz a politikatudományi főáram által hangoztatott értékmentesség elve, a demokrácia pluralista elmélete. A pluralista elmélet, amely elsősorban Robert Dahl nevéhez köthető, egyfajta válaszként értelmezhető a Schumpeter és Downs által képviselt elitista demokráciaelméletekre. A pluralizmus nem állítja ugyan, hogy a demokráciában minden ember azonos érdekérvényesítő képességgel rendelkezik, ugyanakkor tagadja azt a nézetet is, miszerint a demokratikus folyamatokat az elitek, azok versengése határozná meg. Dahl szerint nem beszélhetünk arról, hogy egy elitcsoport maradéktalanul és minden területen képes érvényesíteni az akaratát. Területenként eltérő az érdekcsoportok befolyása, illetve változik a potenciális partnerek köre is. Egy csoport lehet az egyik kérdésben többségi pozícióban, míg más tekintetben kisebbségbe szorul. Aki az egyik területen vetélytárs, az máskor lehet még partner. Az egymással versengő csoportosulások tehát kioltják egymás befolyását. A pluralista demokráciaelmélet egyik legfontosabb mondanivalója, hogy a hatalom egyenlőtlen, de diffúz eloszlása következtében nem beszélhetünk minden területre kiterjedő elituralomról, és a hatalomnak teljesen kiszolgáltatott csoportok sem léteznek (Dahl 1989). A pluralista demokráciaelmélet tehát igyekszik összebékíteni a meglévő lényeges egyenlőtlenségeket a demokrácia eszméjével, mindezt empirikus vizsgálatokra támaszkodva szigorú módszertani következetességgel.

A pluralista demokráciaelmélettel szemben leginkább azt a kritikát fogalmazzák meg, hogy túlzottan leszűkítik a hatalom fogalmát, s ezért az elmélet számos lényeges problémát

elfed. Peter Bachrach és Morton Baratz tanulmányukban azt róják Dahl szemére, hogy kizárólag a kulcskérdésekhez kötődő, közvetlen, a konkrét döntési szituációkban kimutatható – vagyis a behaviorista eszköztárral vizsgálható – hatalmat veszi figyelembe, s eltekint annak közvetett formáitól, melyek nem látványos kulcskérdésekben, hanem rutintevékenységek során, szimbólumokban, intézményekben jelennek meg, s jelentős befolyást gyakorolnak arra, hogy mely kérdések kerüljenek napirendre, s melyek nem (Bachrach és Baratz 1967).

A behaviorizmus, a rendszer- vagy egyensúlyelmélet, illetve a pluralizmus elleni kritikák szinte mindegyike érinti a demokráciaelméletet, s rendszerint azzal vádolják ezeket az irányzatokat, hogy normává emelik a tömegek apátiáját, inaktivitását, s az elitdemokráciát tartják az uralom kívánatos formájának. Szemben ugyanis a klasszikus demokráciaelmélettel, melynek célja az állampolgári részvétel igazolása és az ehhez szükséges feltételek megteremtése volt, az újabb demokráciaelméletek a rendszer stabilitását és hatékonyságát teszik meg a demokrácia elsődleges céljának, ezt pedig veszélyeztetné a tömegek túlzott aktivitása. (Duncan és Lukes 1967; Goldschmidt 1967; Walker 1967).

A másik nagy lázadás a politikatudomány főárama ellen 2000-ben következett be, ekkorra azonban a főáram is átalakult. A leglényegesebb változás abban állt, hogy a rendszerelmélet – legalábbis az angolszász politikatudományi irodalomban – veszített vonzerejéből, miközben a racionális választások elmélete egyre meghatározóbbá vált. A másik fontos változás pedig – amely tulajdonképpen az előzőnek is köszönhető – a matematikai módszerek térhódítása. Mindezek következtében természetesen a kritika céltáblája is megváltozott. 2000-ben a tudósok egy csoportja elsősorban a kvantitatív, matematikai módszerek által dominált APSA, illetve az általa kiadott vezető politikatudományi folyóirat, az *American Political Science Review* „orvelli rendszere” ellen emelt hangot.⁶ A Peresztrojka Mozgalom néven elhíresült kezdeményezés a nagyobb módszertani pluralizmus, illetve a politikatudomány és a gyakorlat közti szakadék felszámolása mellett szállt síkra.

Szemben a CNPS alapítóival, akik elsősorban politikai, ideológia okok miatt tartották problémásnak a politikatudomány főáramában érvényesülő trendeket, a Peresztrojka Mozgalom esetében a módszertanon volt a hangsúly (Rudolph 2005: 14). Ezzel együtt találhatunk olyan gondolatokat is, melyek a politikatudomány és a normativitás kapcsolatát

⁶ A mozgalom egy anonim, meglehetősen személyeskedő hangvételű e-maillal indult, melyben „Mr. Perestroika” 11 pontban sorolta fel kifogásait az APSA-val és az általa kiadott folyóiratokkal szemben. Az e-mail eredetileg 10 tudósra ment ki azzal, hogy küldjék tovább, akinek jónak látják. Természetesen viharos gyorsasággal terjedt szét. Az e-mail küldői, a retorzióktól való félelmük miatt, névtelenségbe burkolóztak, s kilétük máig nem ismert (Monroe 2005).

érintik. Ilyen a Peresztrojka Mozgalomhoz köthető művek közül a legnagyobb visszhangot kiváltó is: Bent Flyvbjerg *Making Social Science Matter* című írása (2001). Flyvbjerg a társadalomtudományok alapvető célkitűzését tartja elhibázottnak, nevezetesen azt a törekvését, hogy a természettudományokhoz hasonlóan általános törvényszerűségeket állapítson meg és pontos előrejelzésekkel szolgáljon. Az ilyen univerzális, kontextustól független tudásformát Arisztotelész fogalmát használva *episztémének* nevezi. Emellett két másik arisztotelészi tudásformát említ. A *techné* pragmatikus, kontextusfüggő, technikai tudást jelent. A *fronészisz* szintén gyakorlatorientált és kontextusfüggő tudás, amely azonban az értékekre, a helyes élet felkutatására vonatkozik. Flyvbjerg szerint az *episztémé* tekintetében a társadalomtudományok nem vehetik fel a versenyt a természettudományokkal, a *fronészisz* azonban az a terület, ahol ők a jobbak. Ez azt jelenti, hogy le kell mondani az univerzális elmélet megalkotásáról és az értékmentes tudományos eszményről – melyek a politikatudomány főáramát jellemzik –, s ehelyett fel kell vállalni azt a célkitűzést, hogy tanáccsal szolgáljanak a gyakorlati élet értékekkel telített problémái számára.

A racionális választások elméletének egyik legátfogóbb kritikáját még a Peresztrojka Mozgalom megjelenése előtt Donald Green és Ian Shapiro nyújtották (Green és Shapiro 1996). Kritikájuk kerüli a normatív elemeket,⁷ Shapiro egy későbbi írásában azonban megjegyzi, hogy a politikatudomány egyik alapvető hibája a normatív és az empirikus elemzések elválasztása. Az előbbit a manapság a politikai filozófia berkein belül űzik, míg az utóbbiért az e nélkül értett politikatudomány a felelős, és a kettő között nem létezik kapcsolat. Ennek eredményeképp a normatív elemzések a politikára vonatkozó empirikus tudás hiányában belterjessé váltak, s lényegében egymásra reflektálnak. Az empirikus politikatudományra nézve pedig mindez azzal a negatív következménnyel jár, hogy az elszakad a jelen fontos kérdéseitől, s a kutatás tárgyát nem a szerint választja meg, hogy melyek a politika előtt álló megoldandó problémák, hanem a szerint, hogy mi felel meg az uralkodó módszertannak, amely a racionális választások elméletére épül. Shapiro szavaival: a probléma által vezérelt helyett a módszer által vezérelt kutatás az uralkodó (Shapiro 2008: 179).

⁷ Általában is elmondható, hogy a racionális választások elméletének kritikusai nem élnek azzal a kínálkozó, ám elhamarkodott érveléssel, miszerint az haszonmaximalizáló egyéneket feltételező elméletből csak önző emberekből álló, atomizált társadalomkép és esetleg ennek megfelelő politikai gyakorlat eredhet. Találhatunk persze ellenpéldát is. Mark Petracca így ír: „Röviden, a feltevések alakítják a modellt, a modellek befolyásolják az intézmények megtervezését, az intézmények pedig bizonyos fajta viselkedést ösztönöznek. Ha olyan modellek alapján tervezzük meg a politikai intézményeinket, melyek a politika működését az önérdékre építik, akkor ezek az intézmények nagy valószínűséggel önérdékű viselkedést fognak ösztönözni és táplálni.” (Petracca 1991:303)

Érdeemes megjegyezni, hogy az itt felvázolt kritikák és követelések nem csupán az angolszász politikatudományban merültek fel. Az érveket olvasva feltűnő a hasonlóság a kritikai elmélettel. Az elméletek és módszertanok objektivitásának a megkérdőjelezése fontos jellemzője volt a kritikai elmélet egészének, a leghangsúlyosabb és legkidolgozottabb formában talán Jürgen Habermas munkásságának első felében jelent meg. Habermas szerint a megismerés soha sem lehet objektív, hanem mindig érdekek befolyásolják, így az elmélet megválasztásával már gyakorlati célok vagy értékek tekintetében is állást foglalunk. Az empirikus és az univerzális törvényszerűségek megállapítására törekvő tudomány mögött az az érdek húzódik meg, hogy reprodukálható oksági kapcsolatokat tárjunk fel. A technikai problémák megoldásakor, vagyis a természettudományokban, ez az érdek teljes mértékben indokolt, a társadalomtudományokban azonban az emberek irányításának és manipulálásának az eszközeként szolgál (Habermas 2005). Ezek az elgondolások az elmélet és az érdekek összefüggéséről szolgáltak alapul Habermasznak más irányzatok képviselőivel folytatott vitáihoz, így az úgynevezett pozitívizmus vitához, illetve a Luhmann-nal való konfrontációhoz.

Nem példanélküli a fenti kritikák azon eleme sem, miszerint a módszertani fetiszizmus immunissá teszi a diszciplínát az embereket érintő problémákra, ezáltal az az idézettség belterjes hajkurászásává válik. A szociológiában sem ritkák a hasonló vélemények. Az elmúlt időszak talán legnagyobb visszhangot kiváltott ilyen jellegű kritikája Michael Burawoy nevéhez és az általa meghirdetett közszociológia programjához kötődik (Burawoy 2006).

3. Érvek és ellenérvek

Foglaljuk most össze az eddig elmondottakat, s nézzük meg, hogy melyek a legfőbb vonásai a behaviorizmus és a racionális választások elmélete által dominált politikatudománnyal szemben megfogalmazott normatív kritikáknak. A kritikák nagy része két ponton támadja az uralkodó irányzatokat. Először is azt állítják, a politikatudomány domináns elméletei annak ellenére, hogy az értékmentesség eszméjét hirdetik, nem tekinthetők semlegesnek normatív vagy ideológiai értelemben, ami alatt rendszerint a konzervatívizmus irányába történő részrehajlás értendő. Más szóval ezek az elméletek nem közvetlen, explicit módon támogatnak ideológiai célokat, hanem kerülő úton, a látszólag objektív, ám valójában normatív következményekkel járó elemzések álcájába bújva. Másodszor pedig problémásnak tartják, hogy az univerzális elméletalkotási igény és a szigorú módszertani konzisztencia

biztosítása érdekében a politikatudomány tulajdonképpen lemond arról, hogy hozzájáruljon az embereket érintő és egyébként a politika illetékességi körébe tartozó problémák megoldásához. Úgy látják, az elméleti és módszertani konzisztenciának ára van, mégpedig a valóságidegen, leegyszerűsítő előfeltevések, ezek pedig a gyakorlati relevanciájától fosztják meg a politikatudományt. E gyakorlati relevancia alatt pedig a bemutatott szerzők többsége azt érti, hogy a politikatudománynak a közjót, illetve az állampolgárok egyenlőségének és demokratikus döntéshozatalban való részvételének az erősítését kellene szolgálnia.

Ami az első vádat illeti, azt az állítást, miszerint a politikatudomány meghatározó elméleti irányzatai olyan eredményeket szolgáltatnak, melyek a konzervatív politikai törekvésekkel csengenek egybe, bizonyos esetekben elfogadhatjuk igaznak, ám rögtön hozzátehetjük, hogy valószínűleg minden elméletből származtathatók olyan eredmények, melyek valamelyik ideológiának, érdeknek kedveznek. S itt nem elsősorban Habermas azon nézetére gondolok, miszerint minden megismerés mögött valamilyen érdek húzódik meg, hanem inkább arra, amit véleményem szerint az univerzális elméletek legelszántabb híveinek is el kell ismerniük, nevezetesen hogy egyetlen elmélet sem képes a valóságot teljes egészében megragadni, így elkerülhetetlenül valamilyen leegyszerűsítő feltevessel él. Ennek következtében a valóság bizonyos aspektusait kihangsúlyozza, míg másokat elrejt. Ez a szelektivitás azonban az ideológiáknak is a sajátja. Egy kormányzati intézkedésnek vagy egy jogszabálynak nyilvánvalóan vannak előnyös és árnyoldalai is, az ideológiák pedig ezek közül egyeseket kiemelnek, míg másokat elfednek.⁸ Ha tehát mind a tudományos elméletek, mind pedig az ideológiák redukálják, szelektálják a valóságot, akkor könnyen előfordulhat, hogy ezek a redukciók és szelekciók azonos jellemzőket domborítanak ki.

Mindebből azonban nem szükségszerűen következik az, hogy az elméletek és az ideológiák között egyértelmű megfeleltetést állapíthatunk meg. Elsősorban azért nem, mert koránt sem biztos, hogy egy adott elmélet mindig ugyanazon ideológiának kedvez. Létezik ugyan egy hol kimondott, hol pedig kimondatlan megfeleltetés az elméleti irányzatok és az ideológiák között. Eszerint a mikorszintű elemzésekre koncentrálok, pozitivista, empirista, az objektív megismerést lehetségesnek tartó megközelítések a jobboldali, a fennálló rendet alapjaiban megváltoztatni nem akaró, konzervatív és liberális ideológiákhoz köthetők, míg a megismerésre társadalmi konstrukcióként tekintő, a makroszintű elgondolásokra is építő,

⁸ Az ideológiák efféle jellemzését találhatjuk például Michael Freedennél, aki abból indul ki, hogy a legfontosabb politikai fogalmaink több jelentéssel bírnak, melyek nem hozhatók közös nevezőre, s azt állítja, az ideológiák teremtik meg e fogalmak rögzített jelentését (Freeden 2003: 53–54). Az ideológiák hasonló, redukáló funkciót töltenek be Luhmann-nál, amennyiben a cselekvések következményei közül némelyeket fontosnak tüntetnek fel, másokat pedig semlegesítenek (Luhmann 1999).

szubtilisabb fogalmakkal is operáló – például konstruktivista vagy posztmodern – elméletek inkább a baloldali, a társadalmi, politikai és gazdasági rendszerrel szemben kritikus irányzatokhoz állnak közelebb. E megfeleltetésre jó példa az 1990-es években zajló úgynevezett tudományháború, ahol a szembenállás alapját ismeretelméleti, tudományfilozófiai kérdések alkották, ugyanakkor a vita a fenti párosításnak megfelelő politikai színezetet is kapott.⁹ Véleményem szerint azonban, még ha ennek a párosításnak van is némi elméleti és statisztikai alapja, nem tekinthetünk rá magyarázó vagy akár orientáló összefüggésként. Léteznek ugyanis neves szerzők vagy akár irányzatok, akik ellentmondanak ennek a megfeleltetésnek. Például az analitikus marxizmusnak nevezett irányzat legfontosabb módszertani alapját a racionális választások elmélete alkotja, illetve az analitikus marxistákhoz tartozik vagy legalábbis tartozott az a Jon Elster is, aki a racionális választások elméletének talán a legalaposabb kifejtését nyújtotta. A másik oldalon pedig Niklas Luhmann szolgáltat ellenpéldát, aki radikális konstruktivista alapokon és a makroszintű vizsgálódásokat középpontba állítva jutott olyan következtetésekhez, melyek élesen szemben állnak a baloldali, kritikai irányzatok törekvéseivel, megállapításaival.

Ettől függetlenül persze továbbra is fennáll az a kérdés, hogy miképp küszöbölhető ki vagy legalább tompítható az elmélet szükségszerű szelektivitásából fakadó részrehajlás. Mivel a fentiek szerint az elméletek értéksemlegessége azért sérül, mert szelekcióra kényszerülnek, a megoldás az lehet, ha ezt a szelekciót igyekszünk minimalizálni, vagyis több tényezőt bevonni a magyarázatba, s feltárni a köztük lévő kölcsönös függőségeket, vagyis igyekszünk elkerülni a túlzottan leegyszerűsítő, monokauzális, egyirányú magyarázatokat. Mindenkor érvényes receptet persze ez sem jelent. Egyrészt a teljes körű, minden tényezőt és a köztük lévő összefüggéseket figyelembe vevő magyarázatok megalkotása az esetek többségében valószínűleg lehetetlen, másrészt nem is célszerű minden esetben bonyolítani a magyarázatokat, harmadrészt pedig az sem biztos, hogy ha több tényezőt vonunk be az elemzése, akkor kevésbé lesz részrehajló a magyarázat.¹⁰ Univerzális recept híján mindig a vizsgált kérdés alapján lehet csak eldönteni, hogy meddig célszerű bővíteni a magyarázó

⁹ Paul R. Gross és Normann Levitt (1998) a tudományos baloldal (*academic left*) terminussal illették a konstruktivista, posztmodern szerzőket.

¹⁰ Tegyük fel például, hogy a munkanélküliséget az álláskereső racionális kalkulációjával magyarázzuk. Ebben az esetben azért nincs munkája, mert a munkanélküli segély összege, a szabadidő mértéke, stb. több haszonnal jár számára, mint a munkaerőpiacra való belépésből származó esetleges haszon. Túlzottan jobboldalinak érezvén ezt a magyarázatot, egyéb tényezőket is figyelembe veszünk: az illető olyan szocializációs mintákat sajátított el, melyek nem motiválják munkába állásra; a származása miatt negatív diszkriminációnak van kitéve az álláskereső során; végül pedig nő lévén, eleve a háztartás vezetését várja el tőle a környezete. Anélkül, hogy kétségbe vonnám ez utóbbi tényezők tényleges hatását, koránt sem biztos, hogy az így nyert magyarázat kevésbé részrehajló, kevesebb rejtett értékítéletet tartalmaz, mint az első, holott lényegesen bővítettük a magyarázó tényezők számát.

tényezők körét. Bizonyos területeken megelégedhetünk az erősen leegyszerűsítő modellekkel, mivel nem torzítják lényegesen az eredményeket, másutt azonban felül kell értékelnünk ezeket a leegyszerűsítéseket. Az előző fejezetben bemutatott kérdések – mint például a demokrácia vagy a hatalom problémája – kellően komplexek ahhoz, hogy igen óvatosan bánjunk a leegyszerűsítésekkel. Itt tehát elvárható, hogy a lehető legnagyobb mértékben bővítsük a magyarázó tényezők körét, még akár akkor is, ha ezáltal engedményekre kényszerülünk az elmélet egzaktságának és a módszertan szigorúságából fakadó elegancia tekintetében.

Térjünk most át a politikatudománnyal szemben megfogalmazott kritikák második fő csoportjára, melyek azt róják fel, hogy a diszciplína nem szolgáltat az emberek életét érintő kérdésekben releváns mondanivalót, a kutatási kérdéseket nem a szerint választja meg, hogy melyek a megoldandó társadalmi problémák, hanem aszerint, hogy mi kezelhető az uralkodó módszertanának segítségével. A kérdés tehát az, hogy mennyiben kérhetőek számon a politikatudományon a gyakorlatban alkalmazható ismertek. Nyilvánvaló, hogy a diszciplínán belül számos olyan kutatási irány létezik, melynek művelői tiltakoznának az efféle elvárások ellen. Létezik számos olyan terület, melynek célja a politika legkülönbébb területeinek a leírása – például az eszmetörténet vagy a politikai rendszer működésének leírása –, s melyek gyakorlati alkalmazhatósága, ha egyáltalán, akkor csak nagyon áttételesen értelmezhető, mégis úgy érezzük, hogy efféle kutatásoknak helye van a diszciplínán belül. Másrészt pedig nem kizárt, hogy azok a kutatások, melyek látszólag a társadalmi valóságtól távolálló idealizált modelleket és matematikai módszereket használnak, olyan eredményeket szolgáltatnak, melyek közvetve fontos adalékot jelentenek valamilyen gyakorlati probléma megoldásában (Steinberger 2005: 556–557). Túlzott leszűkítése a társadalmi relevanciának, ha az alatt kizárólag a közvetlen gyakorlati alkalmazást értjük.

Ezek alapján nem tűnik jogosnak, ha a politológiai kutatások legitimitását attól tesszük függővé, hogy az adott kutatás hozzájárul-e valamely társadalmi probléma megoldásához. A kérdést azonban fordítva is feltehetjük: ha adottak a társadalmat foglalkoztató problémák, melyeknek minden bizonnyal politikai vonzatuk is van, akkor nem jogos-e az az elvárásunk, hogy a politikatudomány járuljon hozzá e kérdések megoldásához? Minden bizonnyal igen. Ez az elvárás akkor válik igazán érdekessé, hogy ha a politikatudományon belül egy vagy néhány elmélet domináns helyzetbe kerül, és ha úgy érezzük, ezek az elméletek túlzottan leszűkítik a legitim kérdésfeltevések körét. A fent tárgyalt kritikák pontosan ezt vetik a behaviorizmus és a racionális választások elmélete szemére.

A diszciplína mai helyzetét azonban – részben talán az itt ismertetett és egyéb kritikák hatására – messze nem e két elmélet hegemoniája jellemzi. A fő hívó szó sokkal inkább a módszertani pluralizmus. Ez azonban önmagában még nem biztos, hogy elegendő (Caterino és Schram 2006:4). Talán nem minden alapot nélkülöző az a feltételezés, hogy a módszertani pluralizmus mögött olykor csupán egyfajta „politikatudományi korrektség”, a módszertani diszkrimináció tilalma bújjik meg, azonban valójában nem tekintik egyenrangúnak a korábbi főáramtól eltérő megközelítéseket. Léteznek a természettudományok módszertani szigorúságát megközelítő elméletek, s mellettük egyéb megtúrt irányzatok, melyekkel nem nagyon törekednek párbeszédre. Az igazi módszertani pluralizmus többet kell, hogy jelentsen attól, hogy nem akarjuk nyíltan delegitimálni az eltérő megközelítéseket. Ezek a valóság olyan aspektusait írhatják le, melyre nem képes az általunk alkalmazott módszertan. Az igazi módszertani pluralizmus az elméletek közti párbeszédet és a meglátások átvételét kell, hogy jelentse.

Egy további probléma is felmerül a politikatudomány és a gyakorlati relevancia kapcsolatát illetően: ki és milyen alapon döntse el, hogy mely célok és értékek szolgálatába álljon a politikatudomány? A fent tárgyalt szerzők között például több olyan is akadt, akik a döntésekben való állampolgári részvétel kiterjesztését tekintették ilyen célnak, s azt kérték számon a politikatudománytól, hogy ennek a lehetőségét kutassa. De mi van akkor, ha az efféle törekvés kivitelezhetetlen, vagy esetleg a társadalomra nézve káros következményekkel jár? Azok a szerzők, akik a társadalmi problémák megoldásának előmozdítását várják a politikatudománytól, rendszerint határozott, de ugyanakkor vitatható és megosztó, többnyire baloldali, kritikai, esetleg valamiféle marxista álláspontot képviselnek.¹¹ Aligha várható, hogy efféle ideologikus célok mögé egységesen felsorakozzon a politikatudomány minden művelője.

Mi lehet hát a megoldás, ha a problémák beazonosítása már önmagában ideológiai vitákat indukálhat? Lehetséges megoldást jelenthet, ha sikerül megtalálnunk egy olyan általánosabb szintet, amely egyrészt általánossága miatt inkább teremthet esélyt a konszenzusra, másrészt azonban nem annyira általános, hogy az itt megfogalmazott

¹¹ Michael Burawoy közszociológiai programjának kidolgozásakor szintén tisztában volt azzal, hogy meg kell tudnia mondania, a közszociológiának kiknek az érdekeit kell képviselnie, kiknek a szemszögéből kell vizsgálnia a társadalmat. A megoldást a civil társadalomban vélte felfedezni. Némedi Dénes rámutatott, hogy ez tulajdonképpen annak a marxista elgondolásnak a módosított átvétele, miszerint a proletáriátus álláspontja és érdeke egybeesik az emberiségével (Némedi 2006: 98–99). Peter L. Berger azonban (a módszertani fetisizmus mellett) épp az efféle álláspontok elterjedésében látja a szociológia válságának az okát, vagyis abban, hogy a diszciplínát a marxizmus talaján álló ideológiai célokra használják fel (Berger 2002; idézi Dessewffy 2007).

megállapítások érdektelenek vagy netán tautologikusak lennének.¹² A fenti példákat folytatva, a demokrácia esetében a politikatudománytól nem azt várjuk el, hogy javaslatokkal szolgáljon az állampolgári részvétel erősítésére, hanem annak vizsgálatát, hogy melyek a demokratikus intézményekbe vetett állampolgári bizalom növelésének az eszközei, vagy a részvétel erősítése mellett szóba jönnek-e egyéb megoldások.

Az alábbiakban a normativitásra vonatkozó e megállapítások tükrében fogom vizsgálni azt, hogy mit képesek nyújtani az új institucionalista irányzatok.

4. Új institucionalizmus és normativitás

Ha az új institucionalizmusról egészében véve kívánunk kijelentéseket tenni, az mindenképpen magában hordozza a túlzott általánosítás és leegyszerűsítés veszélyét. Egyrészt több, egymással is vitázó irányzata alakult ki, melyek között akad olyan is, melyre nyugodtan tekinthetünk úgy, mint a racionális választások elméletének továbbfejlesztett változata, míg más megközelítések alapjaiban kérdőjelezik meg a politikatudomány korábban uralkodó paradigmáit. Másrészt pedig ezek az irányzatok az új institucionalizmus elmúlt bő két évtizede alatt is változtak, új problémák, fogalmak kerültek a középpontba, új megközelítések jelentek meg, illetve gyakori téma az irányzatok közti párbeszéd és konvergencia. Mindezzel együtt beazonosítható az új institucionalista megközelítések legfőbb teoretikus jellemzője, mely némileg triviális módon az elnevezésből is következik: az intézményeket önálló magyarázó tényezőkként kezelik. Emellett tehetünk még néhány további általánosítható megjegyzést. Így például szintén közösnek nevezhető az intézményközpontú elemzéseknek az vonása, miszerint az intézmények újbóli beemelése a politikai jelenségek magyarázatába nem jelenti az individuumok mellőzését, vagy azok alárendelését a makroszintű tényezőknek. Az új institucionalista szerzők többnyire céljuknak tekintik a behaviorizmus és a racionális választások elmélete által elért eredmények megőrzését, s tulajdonképpen úgy tekintenek saját

¹² Niklas Luhmann a modern társadalom működése szempontjából kulcsfontosságúnak tartotta, hogy a konszenzus iránti igény általánosabb szintre tolódjon. Ezt hivatottak biztosítani a különböző legitimációs eljárások, ahol is nem az eljárás kimenetelének a tekintetében, hanem az eljárás lefolytatására vonatkozó szabályokra nézvést van szükség egyetértésre. Például nem az országgyűlési választások győztesének a személyében kell megegyezni, hanem csupán a választási eljárás szabályozásában. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi esetében az egyet nem értők aránya és szerepe – a rendkívüli körülmények kivételével – marginális (Luhmann 1983: 27–37; vö. Bayer 1997: 120–125; Brunczel 2010: 160–162). Úgy vélem, a konszenzus igényének az általánosabb szintre való kiterjesztése nem csupán a legitimációs eljárások esetében fontos mechanizmus, hanem a társadalom működésének egyéb területein is működik, így alkalmazhatónak gondolom a most elemzett kérdésben is.

törekvésükre, mint az előbbieket kiegészítésére (Peters 2003: 208). Többek között ez is magyarázza az „új” jelzõt és az elhatárolódást a régebbi intézményközpontú megközelítésekkel, melyeket az 1950-es években szorított háttérbe a „behaviorista forradalom”.

Egy további különbség a régi és az új institucionalizmus között már kapcsolódik az itt tárgyalt kérdéshez, a normativitáshoz. A korábbi institucionalista munkákat ugyanis rendszerint úgy jellemezték, mint amelyek inkább voltak tekinthetõk normatív elméleteknek, mivel többnyire a legjobb intézményi formákat kutatták (Peters 2005: 6-11; Apter 2007: 18). Ezzel szemben az új institucionalisták lényegében egyetértenek a behavioristák értékmentes tudományeszményével. Mindezzel együtt az intézmények visszaemelése, sõt középpontba állítása felveti a kérdést, hogy ezzel nem térünk-e vissza valamiféle normatív elmélethez. Legalábbis B. Guy Peters, aki az új institucionalista irányzatok talán legátfogóbb elemzését nyújtja, mindegyik irányzat bemutatásakor felteszi azt a kérdést, hogy annak megállapításaiból milyen jó intézményi formák vezethetõk le. Peters finomítja e kérdésfelvetést azzal, hogy a normatív kritériumok explicit és implicit is formában is jelen lehetnek az elméletekben (Peters 2005:23). Kérdésfelvetésének indokoltságát némileg megkérdõjelezni látszik az, hogy amikor a különbözõ irányzatok esetében igyekeznek e kérdést sorra megválaszolni, nem igazán talál explicit értékítéleteket.

A normatív szándék leginkább az egyik legelső új institucionalistának nevezhetõ írásban, James G. March és Johan P. Olsen mûvében (1989) található meg. March és Olsen az intézmények két fajtáját különböztetik meg, az aggregatív és az integratív intézményeket. Az aggregatív intézmények az emberek önértékére és racionális kalkulációjára épülõ, a többségi elv alapján irányított szervezetek,¹³ míg az integratív forma alatt az emberek deliberatív folyamatok és közös értékek általi szervezõdését értik (March és Olsen 1989: 118).¹⁴ Explicit módon nem jelentik ugyan ki, hogy az egyik forma jobb a másiknál, az intézmények egyébként is többnyire ezek keverékének tekinthetõk. Ezzel együtt mégsem tűnik minden értékítélettõl mentesnek e két típus szembeállítását, már csak azért sem, mert March és Olsen a fõáramú politikatudománnyal szemben részben épp azokat a vonásokat hozzák fel kritikaként, melyekkel az aggregatív intézményeket is jellemzik. Továbbá az intézményi formák változásában egyfajta ciklikusságot vélnek felfedezni, a mai állapotot az aggregatív

¹³ March és Olsen az intézményeket lényegében szervezeteknek tekintik. Az új institucionalizmus egyéb irányzatai ennél jóval tágabb értelemben határozzák meg az intézmények fogalmát.

¹⁴ Ez a gondolat emlékeztet a közösség és a társadalom tönnesi megkülönböztetésére, illetve a kommunitarizmus alap gondolatára. A kommunitarizmussal való analógiát persze March és Olsen is megemlíti (March és Olsen 2007:271)

intézmények és az azokhoz tartozó aggregatív elméletek csúcspontjának minősítve, melyet véleményük szerint az integratív intézmények és elméletek felé történő elmozdulás fog követni (March és Olsen 1989: 138–142). A szerzők tehát nem tekintik abszolút értelemben jobbnak az integratív intézményeket, az adott történelmi szituációban azonban kívánatosabbnak tartják azokat.

Más szerzők vagy irányzatok esetében általában még ennyire sem merül fel az a gyanú, hogy közvetlenül kívánnának normatív ítéleteket levezetni az intézmények jellemzőiből. Ez nem jelenti azonban azt, hogy – hasonlóan a fentebb elemzett behaviorizmushoz és a racionális választások elméletéhez – közvetve ne merülne fel olykor az a gyanú, hogy a látszólag értéksemleges elméleti döntésekből közvetve normatív ítéletek következnek. A módszertani individualizmus és a módszertani holizmus közti vitában gyakran felmerülnek normativitást érintő érvek (Orthmayr 1997: 4), így várható, hogy ha egy irányzat azt állítja, az individuális viselkedést, a preferenciákat és az érdekeket is strukturális hatások korlátozzák, alakítják, akkor hamar felmerül a gyanú, hogy az ilyen elmélet jelentősen beszűkíti az individuális mérlegelés és cselekvés előtt álló teret, ami normatív következményekkel is jár. Leginkább a történelmi institucionalizmussal kapcsolatban vethető fel ez az ellenérv, hiszen ezen irányzat egyik legfontosabb tétele szerint a politikai folyamatokat többek között a múltbeli döntések, a múltban létrehozott intézmények befolyásolják, amit legjobban az útfüggőség tétele fejez ki. Mindez felvetheti a konzervativizmus gyanúját, mivel eszerint célszerűbbnek tűnik olyan politikát folytatni, amely alkalmazkodik a fennálló intézményekhez és gyakorlatokhoz, míg az ezek megváltoztatását célzó problémákat generálhatnak (Peters et al. 2005: 1276). Továbbá az a vád is felmerül néha, hogy az útfüggőség tétele egyfajta történelmi determinizmust sugall.¹⁵ Erre felelhetjük azt, hogy a fennálló intézmények által jelentett tehetetlenségi nyomaték általánosan elismert jelenség, s önmagában még nem jelent konzervativizmust. Mindebből csak akkor lesz normatív ítélet, ha az ilyen tehetetlenségi nyomaték által kijelölt pályát egyúttal kívánatosnak, követendőnek is minősítjük.

Az előző fejezetekben elemzett kritikák között találhattunk olyanokat is, melyek azt állították, hogy nem szükséges explicite is értékítéletet társítanunk a fennálló intézményekhez, hanem elég lehet akár az is, ha azok jellemzésére az egyensúly vagy a stabilitás fogalmakat használjuk, hiszen ekkor a reformkísérletek könnyen értékelhetők zavarként, destabilizáló

¹⁵ Ezt leginkább a diszkurzív institucionalizmus szószólói hangoztatják. Álláspontjuk szerint a történelmi institucionalista munkákban épp e determinizmust elkerülendő kaptak egyre nagyobb hangsúlyt az eszmék (Schmidt 2009, 2010).

tényezőkként. Az új institucionalista munkákban is gyakran szerephez jut az egyensúly. A racionális választások elméletére épülő irányzatra különösen ez igaz, mivel a racionális választások „hagyományos”, az intézményeket még figyelmen kívül hagyó elméletét épp azért érezték szükségesnek kiegészíteni az intézményekkel, mert csak ezek által vélték biztosíthatónak az egyensúlyt (Shepsle 2008). Szintén gyakran előkerül az egyensúly kérdése a különböző történeti institucionalista megközelítésekben is. Úgy gondolom, hogy pusztán az egyensúly fogalmának az alkalmazását hiba lenne konzervativizmusnak minősíteni. Ugyanakkor az is elvárható, hogy az elmélet valamilyen módon számot tudjon adni a változásról, vagyis az elmélet egyfajta dinamizálására van szükség. Valószínűleg részben ezzel is magyarázható, hogy a történeti institucionalista munkákban – melyekkel az olyan fogalmak használata miatt, mint az útfüggőség vagy az egyensúly, felmerülhet a konzervativizmus vádja – központi szerepet játszik a változás kérdése, olyannyira, hogy az ide sorolható munkák sokkal inkább szólnak a történeti változásról, mint az időben állandó szabályszerűségekről (Thelen 1999: 384).

Az egyensúly dinamizálásának egyik elterjedt megközelítése a szakaszos egyensúly (*punctuated equilibrium*) fogalma, amely szerint a stabil, egyensúlyi állapotok és a viszonylag gyorsan végbemenő, radikális változások váltják egymást (Krasner 1984: 240–244).¹⁶ A szakaszos egyensúly tézisének olykor az a kritika éri, hogy nem elég dinamikus, mivel csupán akkor feltételez intézményi változást, ha a külső tényezők miatt azok működésképtelenné válnak. Kathleen Thelen és Sven Steinmo intézményi dinamizmusnak nevezik azt a jelenséget, amikor az egyébként változatlan intézmények hatása eltér térben vagy időben (Thelen és Steinmo 1992: 16).¹⁷ Továbbá Thelen amellett is érvel, hogy azok a mechanizmusok, melyek fenntartják a stabilitást, illetve azoké, melyek a változást előidézik, nem vizsgálhatók külön-külön (Thelen 1999: 399). Azt igyekszik kimutatni, hogy változó, bizonytalan környezetben is megfigyelhetők bizonyos folytonosságok, míg a látszólag stabil körülmények között is kimutathatók intézményei átrendeződések.¹⁸

A történeti institucionalista irányzaton belül megfigyelhető tehát egy erőteljes törekvés az intézmények dinamizálásának irányába, mely törekvéssel valószínűleg az útfüggőség és a szakaszos egyensúly fogalmakban benne rejlő esetleges determinizmust kívánták korrigálni. E

¹⁶ A szakaszos egyensúly tézise az evolúcióelméletben jelent meg a folyamatos változás darwini elgondolásának a tagadásaként. Ezt a gondolatot ültette át Stephen Krasner az összehasonlító politikatudományba.

¹⁷ A szerzők olyan példákat említenek, mint amikor egy korábban háttérben lévő intézmény szerepe felértékelődik, egy intézményt más célok szolgálatára vesznek igénybe, vagy az új célokat és stratégiákat kezd el követni.

¹⁸ Thelen az szakképzéshez és a szaktudáshoz kapcsolódó intézmények alakulásán keresztül szemlélteti ezt a tételét négy ország példáján (Thelen 2004: 292).

törekvés egyik megnyilvánulásaként értékelhető az is, hogy a munkákban egyre fontosabb szerephez jutnak az eszmék. Egyes értelmezések szerint ugyanis a történeti institucionalista szerzők érdeklődése pontosan azért fordult az eszmék felé, mivel azokon keresztül vélték megmagyarázhatónak a változást (Blyth 2002: 20). A történeti institucionalizmus mellett az eszmék az új institucionalizmus másik két legelterjedtebb irányzatában is egyre fontosabb szerephez jutnak,¹⁹ sőt az institucionalista megközelítésektől függetlenül is gyakran beszélnek a politikatudományban az eszmék középpontba való kerüléséről, egyfajta „eszmei fordulatról” (Gofas és Hay 2010; Béland és Cox 2011). Mindezek következtében az új institucionalizmuson belül egy új, negyedik irányzat, a diszkurzív institucionalizmus megszületéséről is beszélnek. Ezen irányzat képviselői szerint ők viszik igazán következetesen végig az eszmei fordulatot, s tekintek az eszmékre önálló konstitutív tényezőkként. A többi fent említett irányzatban ugyanis – a diszkurzívok érvei szerint – az eszmék csupán instrumentális jellegűek, s nem választhatók el az individuális érdekektől, a strukturális vagy történeti tényezőktől, illetve a kulturális normáktól (Blyth 1997, 2002: 17–45; Schmitt 2010: 37).²⁰

Az új institucionalista munkák jó része tehát értékelhető úgy, mint amelyek három fajta magyarázó tényező segítségével kívánják leírni a politikai jelenségeket. Egyrészt az individuális szándékokra és döntésekre redukálhatatlan intézmények tételezése magának az irányzatnak a megkülönböztető jegye. Másrészt az új institucionalisták nem állítják, hogy az individuális döntéseket vagy érdekeket teljes egészében determinálnák az intézmények, tehát ezeket is független tényezőkként tekintik. Harmadrészt pedig az imént említett eszmékre vagy a diskurzusra is független tényezőkként tekintenek. Természetesen mindhárom tényező együttes alkalmazása nem található meg minden institucionalista munkában, s létezhetnek olyan kérdések, melyek vizsgálatakor ez nem is feltétlenül szükséges. Ugyanakkor egyértelmű trendként azonosíthatjuk ezt az irányt, vagyis az institucionalista és az eszmei fordulatot. A hangsúly e három tényező függetlenségén van, vagyis azon, hogy egyik sem vezethető vissza egy másikra, például az eszmék és az intézmények nem magyarázhatók az érdekekkel, de az intézmények sem determinálják teljes egészében az eszmék jellemzőit vagy

¹⁹ A racionális választáson alapuló institucionalizmusban – a történetivel épp ellentétes módon – rendszerint a stabilitás magyarázatában jut szerep az eszméknek (Blyth 1997: 230).

²⁰ Az a kijelentés, hogy más, önmagukat nem diszkurzív institucionalistának valló szerzők visszavezetik az eszméket más tényezőkre, nem biztos, hogy megállja a helyét, ezért nem is mindig tekintenek a diszkurzív institucionalizmusra önálló irányzatként. Mindazonáltal e tanulmánynak nem célja e vita eldöntése. Ehelyütt a legfontosabb az, hogy számos szerző önálló, más tényezőktől független hatást tulajdonít az eszméknek.

az individuális viselkedést.²¹ Ugyanakkor e három tényező kölcsönösen befolyásolja egymást, vagyis konstitutív szerepet játszanak egymás létrejöttében vagy megváltozásában. Az eszmék alakítják az érdekeket és intézményeket.²² Az intézményi struktúrák egyes célokat, érdekeket, illetve az eszmék bizonyos interpretációját elősegítik, míg másokat inkább a háttérbe szorítanak (March és Olsen 1989: 17). Végül pedig az individuális érdekek és cselekedetek sem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen az egyes eszmék aktiválásához vagy az intézmények létrehozásához ezek is szükségesek.

Az intézményeknek és az eszméknek mint önálló magyarázó tényezőknek a megjelenése azért különösen fontos az itt tárgyalt kérdés, vagyis a normativitás szempontjából, mert e tényezők gyakran egyfajta konstruktivista színezetet kölcsönöznek az elemzéseknek, a konstruktivizmus és az objektivista, realista megközelítések közti vitának pedig – ahogy azt fentebb láthattuk – sokszor vannak értékítéletbeli, ideológiai vonzatai.

Egyes szerzők olykor explicit módon is hangsúlyozzák az institucionalista elemzések konstruktivista karakterét (pl. Schmidt 2010a, 2010b, 2011), sőt néha konstruktivista institucionalizmusról is beszélnek mint különálló irányzatról (Hay 2008, 2011). Úgy vélem azonban, hogy az intézményelvű elemzések nagy részét akkor is jellemzi egyfajta konstruktivizmus, ha azokban nem jelenik meg ilyen explicit módon az utalás az irányzatra.

A konstruktivizmus kifejezést persze többfajta értelemben használhatjuk. Ehelyütt az objektivizmussal szembeállítva használom ezt a fogalmat. Az objektivizmus szerint a világ dolgai – a politikára vonatkoztatva például a lehetséges döntési alternatívák köre vagy ezen alternatívák mellett vagy ellenük felhozható érvek – világosan és objektív módon megismerhetőek. Ezek mindenki számára azonosak, vagy ha mégsem, akkor az egyfajta ismeretbeli hiánnyal magyarázható, és felvilágosítás útján orvosolható. Természetesen nyílik bizonyos tér a tények manipulálására, például a kampányban a politikusok megkísérlik manipulálni azt, hogy mit gondolnak a választók. Az objektivizmus szerint azonban a kampány e manipuláló hatása intencionális cselekvés eredménye. Tehát még ha beszélhetünk is az eszmék hatásáról, az nem önálló tényező, hanem instrumentális. Ezzel szemben akkor beszélünk konstruktivizmusról, ha az individuális cselekedeteken kívül egyéb tényezők is – mint például a kultúra – is alakítják a politikai folyamatokat és a cselekvők gondolkodását.

²¹ Nem független, hanem instrumentalista jelleggel a legtöbb elméletben tulajdonképpen megtalálható e három tényező, például összeegyeztethetőek a racionális választások elméletével, amennyiben sikerül őket visszavezetni az érdekekre.

²² Mark Blyth az eszmék három funkcióját különbözteti meg: vázlatként szolgálhatnak az intézmények megtervezéséhez, fegyverek lehetnek az intézmények közti versenyben, s végül kognitív korlátozó tényezők is lehetnek az intézmények megerősítésekor (Blyth 2001). Az eszmék és az érdekek kölcsönös konstitutív szerepét különösen hangsúlyozza Gofas 2001.

Ahhoz, hogy belássuk az intézmények konstruktivista vonását, egy sajátos jellemzőjüket kell szemügyre vennünk, mégpedig a korlátozó funkciójukat. Az intézmények szerepét gyakran úgy definiálják, mint a cselekvés vagy a döntés lehetséges alternatíváinak a korlátozása. Ahogy az új institucionalizmus egyik legelső meghatározó művében olvashatjuk: „Bizonyos résztvevőket, kérdéseket, szempontokat, értékeket figyelmen kívül hagynak vagy elnyomnak [...] A politikát elválasztják a közigazgatástól, a közigazgatás különböző részeit pedig egymástól. Az adott probléma különböző komponensei közti koordináció elválik az egyes részek megoldásától. Némely dolgot adottnak vesznek más dolgok eldöntésekor. A paradigmák és az ideológiák bizonyos dolgokra ráirányítják a figyelmet, máshonnan pedig elvonják azt. Az intézmények meghatározzák az individuális, a csoport- és a társadalmi identitásokat, s hogy mit jelent egy adott kollektívumhoz tartozni.” (March és Olsen, 1989: 17) A korlátozó funkció nem szükségszerűen jelent konstruktivizmust: nem beszélhetünk konstruktivizmusról, ha az intézményeket teljes mértékben szándékos tervezés eredményeinek tekintjük, vagyis úgy véljük, az intézmények minden hatása intencionális döntések révén jön létre. Ebben az esetben az individualista és objektivista elemzésekben belül maradunk. Tehát az úgynevezett racionális választásokon alapuló institucionalizmus nem tekinthető konstruktivistának. Ez a megközelítés az feltételezi, hogy a cselekvők tabula rasa-ból indulnak ki, és az intézmények minden jellemzője kizárólag az ő szándékaik eredménye (Peters 2005: 51).

Az institucionalista megközelítések többsége azonban nem osztja ezt a feltételezést, és azt állítják, hogy az intézmények és azok hatásai nem csupán szándékos tervezés révén jöttek létre, hanem azok különböző nem individuális tényezők eredményei is egyben. Ilyen tényezők lehetnek például a történeti utak, a kultúra, a diskurzus vagy az eszmék. Más szavakkal a politika világa nem objektív, rögzített dolgok világa, mivel más történeti vagy kulturális körülménye esetén más jellemzőket találunk.

A kérdés mármint az, hogy miképp érinti mindez a normatív elemzéseket. Az előző fejezetben utaltam rá, hogy a konstruktivista irányzatokat rendszerint baloldalinak szokták tekinteni, mivel a fennálló *status quo* egyfajta relativizálását nyújtják vagy nyújthatják. Az institucionalista elemzések esetében ez a kérdés leginkább a politikai gazdaságtan, azon belül is elsősorban a neoliberális gazdaságpolitikai irányváltás vizsgálata során merülhet fel. A neoliberális reformok az új institucionalizmus szakirodalmának egy igen jelentős részét képezik (pl. Hall 1993; Blyth 2002; Schmidt 2002; Abdelal et al. 2010). Ezek a munkák rendszerint megmaradnak az értékmentes tudományosság eszméjén belül, és nem azzal a céllal íródtak, hogy közvetlenül kritizálják a neoliberális gazdaságpolitikát. Ugyanakkor

azáltal, hogy a neoliberális fordulat igényének a megjelenését és annak a gyakorlatba való átültethetőségét kulturális, történeti, eszmei vagy egyéb tényezőktől teszik függővé, relativizálják azt, és a neoliberális gazdaságpolitika többé már nem úgy jelenik meg, mint minden körülmények között üdvözlendő eszköztár, ahogy a legelszántabb hívei tekintenek rá.

Összegzésképp elmondhatjuk, hogy az új institucionalizmussal kapcsolatban több ponton is felmerül a normativitás problémája. Sajátos vonás, hogy egyes esetekben – mint az egyensúly, a stabilitás vagy az útfüggőség kérdése – ez inkább a fennálló rendet legitimáló, tehát konzervatív tendenciákat jelent, míg máskor – az utoljára említett konstruktivista karakter esetében – ez inkább a kritikai megközelítés irányába mutat. Az új institucionalizmus ezzel együtt természetesen nem társítható valamely ideológiához vagy normatív állásponthez. Ugyanakkor azáltal, hogy újfajta tényezőket vonnak be a magyarázatokba, hozzájárulhat az olyan kérdések komplexebb kezeléséhez – ilyen az imént említett gazdaságpolitika –, melyeknek fontos normatív vonatkozásaik lehetnek.

Hivatkozások

- Abdelal, Rawi, Mark Blyth, and Craig Parsons 2010: *Constructing International Economy*. Ithaca–London: Cornell University Press.
- Apter, David E. 2007: Institutionalism Reconsidered. In B. Guy Peters and Jon Pierre (szerk.): *Institutionalism. Volume I*. Los Angeles–London–Újdelhi–Szingapúr: Sage. 12–34.
- Bachrach, Peter és Morton S. Baratz 1967: Two Faces of Power. In Charles A. McCoy és John Playford (szerk.): *Apolitical Politics. A Critique of Behavioralism*. New York: Thomas Y. Crowell Company. 146–157
- Barrow, Clyde W. 2008: The Intellectual Origins of New Political Science. *New Political Science*. 30:2. 215-244
- Bay, Christian 1967: Politics and Politics and Pseudopolitics. A Critical Evaluation of Some Behavioral Literature. In Charles A. McCoy és John Playford (szerk.): *Apolitical Politics. A Critique of Behavioralism*. New York: Thomas Y. Crowell Company. 12–37.
- Bayer József 1997: *A politikai legitimitás: Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról*. Budapest: Napvilág Kiadó–Scientia Humana Társulás.
- Béland, Daniel és Robert Henry Cox 2011: Introduction. Ideas and Politics. In uők (szerk.): *Ideas and Politics in Social Science Research*. Oxford: Oxford University Press. 3–20.

- Berger, Peter L. 2002: Whatever Happened to Sociology. *First Things* október. (http://www.firstthings.com/article.php3?id_article=2075)
- Blyth, Mark 1997: „Any More Bright Ideas?” The Ideational Turn of Comparative Political Economy. *Comparative Politics*. 29/2. 229–250.
- Blyth, Mark 2001: The Transformation of the Swedish Model: Economic Ideas, Distributional Conflict, and Institutional Change. *World Politics* 54/1. 1–26.
- Blyth, Mark 2002: *Great Transformations. Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burawoy, Michael 2006: Közérdekű szociológiát. *Replika* 54–55. 35–66.
- Caterino, Brian és Sanford F. Schram 2006: Introduction: Reframing the Debate. In Sanford F. Schram és Brian Caterino (szerk.): *Making Political Science Matter. Debating Knowledge, Research and Method*. New York–London: New York University Press. 1–13.
- Dahl, Robert 1989: *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale University Press.
- Dessewffy Tibor 2007: A szociológia szorgos anyyala. Néhány gondolat Michael Burawoy közszociológiai programja kapcsán. *Replika* 59. 167–172.
- Dowding, Keith 2007: The Compatibility of Behaviouralism, Rational Choice and „New Institutionalism”. In: B. Guy Peters and Jon Pierre (szerk.): *Institutionalism. Volume IV*. Los Angeles–London–Újdelhi–Szingapúr, Sage. 261–272.
- Downs, Anthony 1957: *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper.
- Duncan, Graeme és Steven Lukes 1967: The New Democracy. In Charles A. McCoy és John Playford (szerk.): *Apolitical Politics. A Critique of Behavioralism*. New York: Thomas Y. Crowell Company. 160–184.
- Elster, Jon 2000: Racionális döntések. In Felkai Gábor, Némedi Dénes és Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. Században*. Budapest: Új Mandátum. 215–232.
- Flyvbjerg, Bent 2001: *Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How It Can Count Again*. New York: Cambridge University Press.
- Freeden, Michael 2003: *Ideology. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford university Press.
- Goldschmitt, Maure L. 1967: Democratic Theory and Contemporary Political Science. In Charles A. McCoy és John Playford (szerk.): *Apolitical Politics. A Critique of Behavioralism*. New York: Thomas Y. Crowell Company. 220–230.

- Gofas, Andreas 2001: Ideas and Interests in the Construction of EMU: Beyond the Rationalist Bias of the New Ideational Orthodoxy. CSGR Working Paper No. 76/01. (http://wrap.warwick.ac.uk/2042/1/WRAP_Gofas_wp7601.pdf)
- Gofas, Andreas és Colin Hay 2010: The Ideational Turn and the Persistence of Perennial Dualismus. In uők (szerk.): *The Role of Ideas in Political Analysis. A portrait of Contemporary Debates*. London–New York: Routledge. 3–10.
- Goodin, Robert E. 1998: Institutions and Their Design. In: uő (szerk.): *The Theory of Institutional Design*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–53.
- Green, Donald és Ian Shapiro 1996: Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science. New Haven–London: Yale University Press.
- Gross, Paul R. – Normann Levitt 1998: *Higher Superstition. The Academic Left and Its Quarrels with Science*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Habermas, Jürgen 2005: *Megismerés és érdek*. Ford. Weiss János. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Hall, Peter A. (1993): Policy Paradigms, Social Learning, and the State: The Case of Economic Policymaking in Britain. *Comparative Politics*. 25/3. 275–296.
- Hay, Colin 2008: Constructivist Institutionalism. In: R. A. W. Rhodes, Sarah A. Binder és Bert A. Rockman (szerk.): *The Oxford Handbook of Political Institutions*. Oxford–New York: Oxford University Press. 56–75.
- Hay, Colin 2011: Ideas and the Construction of Interests. In: Daniel Béland és Robert Henry Cox (szerk.): *Ideas and Politics in Social Science Research*. Oxford: Oxford University Press. 65–82.
- Hindmoor, Andrew 2010: Rational Choice. David Marsh és Gerry Stoker (szerk.): *Theory and Methods in Political Science*. Hampshire: Palgrave Macmillan. 42–59.
- Krasner Stephen 1984: Approaches to the State. Alternative Conceptions and Historical Dynamics. *Comparative Politics*. 16/2. 223–246.
- Luhmann, Niklas 1983: *Legitimation durch Verfahren*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, Niklas 1999: Igazság és ideológia. In uő: *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest: Osiris Kiadó. 7–31.
- March James G. és Johan P. Olsen 1989: *Rediscovering Institutions. The Organizational Basis of Politics*. New York: The Free Press.
- March James G. és Johan P. Olsen 2007: Institutional Perspectives on Political Institutions. In B. Guy Peters és Jon Pierre (szerk.): *Institutionalism*. 1. kötet. London: Sage. 264–280.

- Monroe, Krisetn Renwick 2005: Introduction. In uő (szerk.): *Perestroika. The Raucous Rebellion in Political Science*. New Haven–London: Yale University Press. 1–5.
- Némedi Dénes 2006: A civil társadalom és a társadalomtudományok. Michael Burawoy közszociológiai programjához. *Replika* 54–55. 97–103.
- Orthmayr Imre 1997: Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle* 7/3. 3–31.
- Peters, B. Guy 2005: *Institutional Theory in Political Science*. London–New York: Continuum.
- Peters, B. Guy, Jon Pierre és Desmond S. King 2005: The Politics of Path Dependency: Political Conflict in Historical Institutionalism. *The Journal of Politics* 67/4. 1275–1300.
- Petracca, Mark P. 1991: The Rational Choice Approach to Politics: A Challenge to Democratic Theory. *The Review of Politics*. 53/2. 289–319.
- Petras, James 1967: Ideology and United States Political Scientists. In Charles A. McCoy és John Playford (szerk.): *Apolitical Politics. A Critique of Behavioralism*. New York: Thomas Y. Crowell Company. 76–98.
- Rothstein, Bo 2003: A politikai intézmények: áttekintés. In Robert E. Goodin és Hans-Dieter Klingemann (szerk.): *A politikatudomány új kézikönyve*. Budapest: Osiris. 137–169.
- Rudolph, Susanne Hoeber 2005: Perestroika and Its Other. In Krisetn Renwick Monroe (szerk.): *Perestroika. The Raucous Rebellion in Political Science*. New Haven–London: Yale University Press. 1–5.
- Sanders, David 2010: Behavioural Analysis. In: David Marsh és Gerry Stoker (szerk.): *Theory and Methods in Political Science*. Hampshire: Palgrave Macmillan. 23–41.
- Schmidt, Vivien A. 2002: *The Futures of European Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Schmidt, Vivien A. 2009: Comparative Institutional Analysis. In: Todd Landmann és Neil Robinson (szerk.): *The Sage Handbook of Comparative Politics*. London: Sage. 125–143.
- Schmidt, Vivien A. 2010a: Taking Ideas and Discourse Seriously: Explaining Change through Discursive Institutionalism as the Fourt New „New Institutionalism”. *European Political Science Review* 2/1. 1–25.
- Schmidt, Vivien A. 2010b: On Putting Ideas into Perspective: Schmidt on Kessler, Martin and Hudson, and Smith. In: Andreas Gofas and Colin Hay (szerk.): *The Role of Ideas in Political Analysis: A Portrait of Contemporary Debates*. London: Routledge. 187–204.

- Schmidt, Vivien A. 2011: Reconciling Ideas and Institutions through Discursive Institutionalism. In: Daniel Béland és Robert Henry Cox (szerk.): *Ideas and Politics in Social Science Research*. Oxford: Oxford University Press. 47–64.
- Shapiro, Ian: *The Flight from Reality in the Human Sciences*. Princeton–Oxford: Princeton University Press.
- Shepsle, Kenneth A. 2008: Rational Choice Institutionalism. In: R. A. W. Rhodes, Sarah A. Binder és Bert A. Rockman (szerk.): *The Oxford Handbook of Political Institutions*. Oxford–New York: Oxford University Press. 23–38.
- Steinberger, Peter J. 2005: Reforming the Discipline. In Krisetn Renwick Monroe (szerk.): *Perestroika. The Raucous Rebellion in Political Science*. New Haven–London: Yale University Press. 548–566.
- Thelen, Kathleen 1999: Historical Institutionalism in Comparative Politics. *Annual Review of Political Science*. 2. 369–404.
- Thelen Kathleen 2004: *How Institutions Evolve. The Political Ecomy of Skills in Germany, Britain, the United States, and Japan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thelen, Kathleen és Sven Steinmo 1992: Historical Institutinalism in Comparative Politics. In Sven Steinmo, Kathleen Thelen és Frank Longstreth (szerk.): *Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–32.
- Walker, Jack L. 1967: A Critique of the Elitist Theory of Democracy. In Charles A. McCoy és John Playford (szerk.): *Apolitical Politics. A Critique of Behavioralism*. New York: Thomas Y. Crowell Company. 199–219.